

Всесвітня історія

УДК 821.131.1.09(092)“04/14”:75.056

А. О. Сорока

ОБСТАВИНИ І ТРАКТУВАННЯ СМЕРТІ МІТРІДАТА VI ЕВПАТОРА: ВІД ДЖЕРЕЛ АНТИЧНОЇ ДОБИ ДО “DE CIVITATE DEI” АВГУСТИНА БЛАЖЕННОГО

Стаття присвячена аналізу обставин смерті понтійського царя Мітрідата VI Евпатора та подальшим інтерпретаціям цих подій. У статті наведено відомості з античних джерел і трактату “De Civitate Dei” Августина Блаженного. Свідчення з наративних джерел зіставлено з мініатюрою до пізнішого перекладу трактату Августина Блаженного. Особливу увагу приділено суперечливим інтерпретаціям і зображенням смерті Мітрідата VI в античні та подальші часи. Методологічну основу складають методи порівняння, аналізу, синтезу та принципи історизму, послідовності, комплексності.

Ключові слова: Мітрідат VI Евпатор, Понтійське царство, “Про общину Божу”, Августин Блаженный, мініатюра.

Обставини смерті Мітрідата VI Евпатора (120 – 63 рр. до Р. Х.) ще в античних авторів породжували безліч питань і суперечностей. Декілька версій смерті Мітрідата VI, описаних античними авторами, знайшли своє відображення у мініатюрах [1; 2], створених у ранньому середньовіччі та епосі Відродження, і трагедіях – в епоху класицизму. А інтерпретація цих подій і досі лишається відкритою в історичній науці, адже достеменно невідомо, де похований цар Понту Мітрідат VI та за яких обставин він помер.

Спробу розв'язання даного питання започаткував ще Т. Рейнак, стверджуючи, що Фарнак, син Мітрідата, не був безпосереднім винуватцем смерті батька, але мав до неї безпосереднє відношення [3, р.406-410], оскільки зрадив цареві на користь Риму. Сучасні дослідники не роблять конкретних висновків стосовно смерті царя, а лише перераховують версії, започатковані в античній традиції, і загалом, погоджуються з тезою Т. Рейнака (А. Мейор [4, р.349-352], В. Талах [5, с.173-174]), а Д. Ерджіяз беззаперечними вважає відомості, наведені Плутархом (Plut. Pomp. 41), про самогубство царя [6, р.96]. Я. Мунк не визначає обставин смерті Мітрідата VI і не схиляється до жодного з тверджень античних авторів [7, р.121], проте намагається з'ясувати місце поховання царя і припускає, що це міг бути Аміс (друга столиця Понтійського царства після Синопи, сучасне місто Самсун на півночі Туреччини) [7, р.128]. Отже, серед дослідників немає єдиної думки стосовно обставин смерті та місця поховання Мітрідата, оскільки в античних джерелах відсутні одностайні трактування цих подій.

Переосмислення Мітрідатової історії життя не обмежується даними, наведеними античними авторами, адже в епоху середньовіччя та Відродження також звертались до історії античності. Своєрідну рецепцію [8, с.7] античних ідей, поглядів і світосприйняття репрезентують роботи ранньохристиянських теологів (у даному випадку – Августина Блаженного) та подальші їх ілюміновані рукописні переклади французькою й італійською мовами. Детальний розгляд видань манускриптів VI – XV ст. був здійснений Д. Гербертом [9] на початку XX ст. і на сучасному етапі Е. Моррісон та А. Хейдеман [10]. Відповідно в даній роботі буде розглянуто трактування обставин смерті Мітрідата Евпатора й у згадках античних авторів, і ранньосередньовічних теологів (Павла Орозія та Августина Блаженного), і на мініатюрі до перекладу французькою мовою трактату Августина “De Civitate Dei” (“Про общину Божу”). Це дозволить сформулювати цілісну картину сприйняття смерті царя від античності до раннього Відродження, прослідкувати трансформацію трактувань цих подій від конкретних згадок античних авторів до збірних алегоричних образів, що сформувались в епоху Відродження.

У XIV ст. у Франції була помітна тенденція до перекладу робіт античних та середньовічних авторів на замовлення монархів [10, р.1-7]. Перший ілюмінований переклад французькою мовою трактату Августина був здійснений у 1371 – 1375 рр. у двох томах Раулем де Пресле на замовлення тодішнього короля Франції Карла V (1364 – 1380 рр.) [9, р.248-249; 10, р.61]. Підтвердженням цього виступає й одна з мініатюр до рукопису, на якій перекладач представляє книгу королю [11], хоча ілюміноване видання було створене на початку XV ст. (до кінця 1410 р.). Пізніше згадки про ці рукописи були виявлені в каталозі бібліотеки герцога Беррі – Жана (1360 – 1416 рр.) – рідного брата короля Карла V (діти короля Франції Жана II Доброго (1350 –

1364 pp.) [9, p.247; 12, p.6-7]. З 1816 р. перший том зберігається в Королівській бібліотеці Нідерландів (Koninklijke Bibliotheek (KB), Гаага) і саме в ньому одна з мініатюр присвячена смерті Мітрідата VI [2].

Одним з перших, відомих на сьогодні, переосмислень діяльності понтійського царя в епоху раннього середньовіччя став виклад Августина Блаженного (354 – 430 pp.) у праці *“De Civitate Dei”* (“Про обшину Божу”). У другій книзі Аврелій Августин у контексті оповіді про Луція Корнелія Суллу в розділі XXIV лише згадав про війни Мітрідата з Римом (89 – 63 pp. до Р.Х.). У третій книзі в розділі XXII оповідається про масове вбивство римлян у малоазійських містах у 88 р. до Р.Х. У XXII розділі п'ятої книги Августин наголошує на тому, що війни Мітрідата з Римом тривали близько 40 років, хоча відкрите військове протистояння продовжувалося 26 років (із 89 по 63 pp. до Р.Х.). На цьому ж виклад Августина, що стосується Мітрідата, завершується, і автор зовсім не подає інформації про обставини смерті царя. Але на мініатюрі (80x80 мм), яка супроводжує франкомовний переклад *“De Civitate Dei”*, зображено сцену вбивства царя. На аналізові даної мініатюри [2] слід зупинитись докладно, адже вона насичена символами та знаковими фігурами, які мають декілька варіантів інтерпретацій (Рис. 1).

Рис. 1. Вбивство царя Мітрідата VI (мініатюра до видання Augustine *“La Cité de Dieu”*, Франція, бл. 1410 р.)

KB, 72 A 22. – fol. 76v.

У верхньому лівому куті зображено дикого кабана, або вепра. За трактуванням символіки середньовіччя, за М. Пастуро [13], на цю тварину було популярно полювати до XII ст. Греки й римляни охоче влаштовували полювання на кабана, адже він вважався благородною дичиною, яка билась до кінця й обирала смерть, замість відступу. За своєю силою і відчайдушністю кабани в ієрархії тварин були третім після лева й ведмедя. У той же час він вважався і нечестивою твариною, бо уособлював жорстокість і невловимість. У середньовіччі було сім гріхів, а кабани – єдина тварина, якій приписували шість з них [13, с.67-69]. Цей факт яскраво свідчить про зневагу, яку терпів Рим багато років поспіль від Мітрідата Евпатора (Cic. Pro Mur. XV, 32-33).

Тож на мініатюрі яскраво виражено постулати епохи середньовіччя, адже вона написана на початку XV ст. у Франції, куди ще на той час не дійшов вплив Відродження. Початок Ренесансу у Франції дослідники відносять до середини XV ст. [14, р.3-5]. Знаковим є те, що кабани ніби тікає (у полюванні не тікав) з палаючого (вогонь – символ пекла, отже, цар Понту, за бажанням римлян, мав потрапити саме туди) палацу, тож образ цього звіра на мініатюрі може символізувати постать Мітрідата VI, який боровся з Римом до останнього. А палац у вогні може означати крах Понтійського царства і Мітрідатових планів.

Символ пса або вовка, який зображений збоку від дикого кабана, доволі важко ідентифікувати, але логічно було б трактувати його як образ Риму. З собаками заганяли кабана на полюванні, вони символізували вірність, але уособлювали зло; вовки – лише жорстокість [13, с.70]. Через таке трактування, притаманне епосі середньовіччя, можна припустити, що на мініатюрі зображена собака як втілення влади й військової сили Римської республіки, що здолала одного з найбільших ворогів Риму того часу – Мітрідата VI (вигнала дикого кабана з палацу, тобто позбавила влади в Понтійському царстві). Античні автори особливо підкреслювали переможний результат довготривалих воєн (App. Mithr. 113; Cic. Pro Mur. XV, 33).

Знизу від палаючого палацу зображені воїни й намети, дані образи також можна трактувати по-різному. З одного боку це можуть бути люди, які воювали з Римом на боці Мітрідата (населення Малої Азії, Боспорського царства та ін.). Але з 64 р. до Р. Х. в Понтійському царстві проти царя почались повстання, котрі супроводжувались зрадами війська та його переходами на бік Риму (App. Mithr. 110-111). Тому,

можливо, намети й зображені пустими, а воїни повернутими в бік палаючого палацу: вони покинули свого володаря та відвернулись від нього, і не захистили від поразки. Також це можуть бути і римські воїни, які чекають біля палаючого палацу, поки Мітрідат остаточно визнає свій крах, і вони, нарешті, встановлять владу над Понтійським царством.

Справа на мініатюрі зображено п'ять постатей, які можна ідентифікувати за певними ознаками. У синій тозі (синій вважався кольором знатних, багатих і впливових осіб) представлений полководець Гней Помпей – триумфатор в остаточній війні над Мітрідатом VI. Підтвердженням ідентифікації даної постаті може слугувати мініатюра до франкомовного перекладу, що був здійснений близько 1500 р., Плутархової біографії Помпея [15], де римський полководець зображений з подібними рисами обличчя й у синій тозі. Це також пояснює те, що наступні покоління ілюстраторів ілюмінованих рукописів користувались чи брали за приклад роботи своїх попередників.

Гней Помпей на мініатюрі вказує на фігуру попереду правою рукою, а отже, чинить правомірно (за християнською догматикою). Подібні зображення в середньовіччі часто побутували, якщо пригадати зображення святих на іконах, які вказують саме правою рукою. Гней Помпей на мініатюрі вказує на чоловіка попереду, тобто на Мітрідата, якого вже збираються вбивати, а отже, правильно чинить, ніби віддаючи такий наказ, але за свідченнями античних авторів, Гней Помпей не мав жодного відношення до вбивства царя, його навіть не було тоді поруч (Plut. Pomp. 35). Правитель сам наказав галлові Бітоіту вбити його чи це була ініціатива його сина Фарнака (App. Mithr. 111), чи цар здійснив самогубство (Plut. Pomp. 41). Можна припустити, що Гней Помпей зображений на ілюстрації, щоб остаточно вказати на перемозі Риму та невідворотній поразці царя.

Постать у червоній тозі, зображена біля Гнея Помпея, може бути образом Менофана (App. Mithr. 110), довіреної особи царя, який зрештою зрадив йому на користь сина Фарнака. Це можна також підтвердити і тим, що колір волосся у даної фігури рудий, а рудоволосими зображувались зрадники [13, с.210-216].

Після зазначеної фігури зображена постать Фарнака, сина Мітрідата VI, який зрадив батькові та вступив у змову з римлянами (App. Mithr. 110 – 111). Також показовим видається і те, що погляд Фарнака спрямований у бік палаючого палацу і відвернутим від інших осіб, зображених на ілюстрації. Це можна пояснити ваганнями Фарнака, адже йому треба було вирішувати: лишатись на боці переможеного у війні батька чи перейти на бік римлян. Тому й очі персонажа на ілюстрації ніби “блукують”.

Людину, зображену з мечем, за логікою, можна ідентифікувати як галльського полководця Бітоіта, який вірно воював на боці Мітрідата Евпатора. За свідченнями давньоримського історика II ст. Аппіана, цар благав (на ілюстрації у царя руки складені так, ніби він дійсно благає смерті й готовий достойно її прийняти) позбавити його життя, бо відчайдушно не бажав іти як переможений у триумфальній ході римлян та не міг витримати зраду війська й сина (App. Mithr. 111).

Якщо перейти до аналізу останньої постаті на ілюстрації, то очевидним виявиться те, що це зображений Мітрідат VI Евпатор, який покірно скорився долі, склавши руки і ставши на коліна за християнською традицією. Варто звернути увагу й на те, що тога оздоблена хутром, а в епоху середньовіччя, коли й писалась мініатюра, так одягались монархи, отже, трактування образу є беззаперечним. У ногах царя зображена його ж голова, що наштовхує глядача на те, що вирок Мітрідатові таки було здійснено.

Проаналізувавши всі фігури, що зображені на ілюстрації, та провівши аналогії між рецепцією образів з античності в епоху середньовіччя, варто ще звернути увагу на концепт єдності персонажів і сюжетів, ідею часових пластів на запропонованій мініатюрі. У правому верхньому куті, як вже було визначено вище, зображений палаючий палац і дикий кабан з собакою – падіння Понтійського царства (палац) і втеча Мітрідата (дикий кабан) з нього через римлян (собака). За джерельними даними, цар дійсно був змушений тікати вглиб своїх володінь (App. Mithr. 101). Нижче зображені воїни, які володаря Понту чи то виганяли (римляни), чи то зрадили (війська царя). Отже, ці два сюжети символізують минуле тих подій, тобто вбивства Мітрідата VI, які проілюстрував художник.

Справа зображена розправа над царем та неушкоджений палац як символ непорушності Римської імперії. Цей сюжет виступає як образ майбутнього чи наслідків воєн Риму з Понтом (убивство правителя – позбавлення Риму ворога, величний замок – успішне розширення території за рахунок підкорення Понтійського царства). Описані фрагменти минулих і майбутніх подій на мініатюрі поєднує і водночас розділяє річка, яка змиває і змушує забути про все минуле, а також символізує життя і смерть, що також відтворено на даному зображенні. Небо, як тло, аналогічно вказує глядачеві на цей аспект: на ньому поєднано символи кола, квадрата і трикутника, що символізують єдність різних сфер буття [13, с.242].

На фігурі Мітрідата, як центральній, також є деталь, яка знаменує поєднання смислових сюжетів і часових пластів на мініатюрі. Цією деталлю виступає трикутник, обрамлений крапками, з колом на одній з вершин. За трактуванням середньовічних символів, трикутник з каменем на вершині означає наближення і поєднання воєдино земного й небесного світів. У даному випадку – минулого й майбутнього в образі подальшої долі Понтійського царства, життя і смерті в образі Мітрідата VI. Рівносторонній трикутник з крапками, за християнською традицією, знаменує Трійцю – Отця, Сина і Святого Духа. Також одним із способів тлумачень цієї фігури виступає єдність буття в народженні, житті та смерті, вершини якої символізують минуле, теперішнє і майбутнє. Отже, цей знак художник використав не випадково, бо хотів позначити форми буття, які злилися на даній ілюстрації в образі царя Понту.

Не випадково ми не вдаємося до розширеного аналізу кольорів на мініатюрі, бо графічні зображення відрізняються від оригіналу, а це тягне за собою неправильне передання і, відповідно, трактування кольору. Також у пізньому середньовіччі ще не було винайдено спектру [13, с.15-16], тому слід трактувати символіку

й будувати гіпотези, спираючись на чорно-біле зображення. До того ж самі кольори не були надто важливими, а їхня насиченість виступала головною ознакою на картинах [13, с.122].

Проаналізувавши наведену літературу, можна дійти висновку, що дане зображення смерті Мітрідата VI Евпатора не корелюється з текстом "De Civitate Dei", де наведені епізоди про правління царя (August. De Civ. Dei II. XXIV; III. XXII; V. XXII), оскільки в Августина взагалі відсутній опис смерті царя. Натомість ілюстратор створив збірний образ Мітрідата, що сформувався з періоду античності до XV ст. Відповідно наявність на мініатюрі постаті Гнея Помпея, який у 63 р. до Р.Х. прямував до Сирії (Plut. Pomp. 35), підкреслює мету ілюстратора показати винуватця смерті Мітрідата і одночасно переможця над ним, що мало б постати перед читачем у вигляді усталеного в літературній традиції образу.

Отже, порівнюючи наведену ілюстрацію, створену в епоху пізнього середньовіччя, з античними джерелами, варто підкреслити, що європейське суспільство середини XIV – початку XV ст. відтворювало інформацію з античних творів у традиціях світосприйняття тогочасної епохи. Тому символи, одяг, кольори, рухи та розміщення постатей на мініатюрі відповідають середньовічним канонам. Але, натомість, порівняння текстуального викладу античних та ранньосередньовічних джерел дає можливість прослідкувати трансформацію сприйняття історії античності в пізніші часи. Мініатюри початку XV ст. насичені символами (образи тварин, геометричні фігури, кольори тощо) та алегоріями, які науковці мають вивчати для створення повної картини джерелознавчого аналізу й використовувати їх у процесі історичних досліджень.

Джерела та література

1. The British Library. – Royal Collection. – BL Royal 14 E V. – f. 306.
2. National Library of the Netherlands. – The Hague. – KB, 72 A 22. – fol. 76v.
3. Reinach T. Mithridate Eupator, roi de Pont / Théodore Reinach. – Paris: Firmin-Didot et Cie, 1890. – 494 p.
4. Mayor A. The Poison King: The Life and Legend of Mithradates, Rome's Deadliest Enemy / Adrienne Mayor. – Princeton: Princeton University Press, 2009. – 472 p.
5. Талах В. Н. Рожденный под знаком кометы: Митридат Эвпатор Дионис / В. Н. Талах; под ред. В. Талаха. – К.: Blok.NOT, 2012. – 199 с.
6. Erciyas D. B. Studies in the Archeology of Hellenistic Pontus: the Settlements, Monuments, and Coinage of Mithradates VI and His Predecessors: diss. ... Ph.D. / Deniz Burcu Erciyas. – University of Cincinnati, 2001. – 317 p.
7. Mithridates VI and the Pontic Kingdom: Black sea studies. 9 / [The Danish National Research Foundation's Centre for Black Sea Studies; ed. by J. H. Munk]. – Gylling: Narayana Press, 2009. – 375 p.
8. Чиглинец Е. Рецепция античности в культуре конца XIX – начала XXI вв. / Е. Чиглинец. – Казань: Изд-во Казан. гос. ун-та, 2009. – 290 с.
9. Herbert J. A. Illuminated Manuscripts / J. A. Herbert. – London: Methuen, 1911. – 356 p.
10. Morrison E. Imagining the Past in France: History in Manuscript Painting, 1250 – 1500 / E. Morrison, A. D. Hedeman. – Los Angeles: Getty Publications, 2010. – 366 p.
11. National Library of the Netherlands. – The Hague. – KB, 72 A 22. – fol. 1r.
12. Heather E. T. Valois court politics in the time of Jean of Berry and the Collins Cité De Dieu / Elizabeth Tennison Heather. – Urbana: Illinois, 2011. – 80 p.
13. Пастуро М. Символическая история европейского средневековья / Мишель Пастуро ; пер. с фр. Е. Решетниковой. – СПб. : Александрия, 2012. – 448 с.
14. Potter D. Renaissance France at War: Armies, Culture and Society, c. 1480-1560 / David Potter. – The Boydell Press: Woodbridge, 2008. – 405 p.
15. National Library of the Netherlands. – The Hague. – KB, 134 C 19. – fol. 182v.

Soroka A. O. The circumstances and interpretations Mithridates VI Eupator's death: from ancient sources to "De Civitate Dei" St. Augustine

This article is devoted to the analysis of circumstances Pontic king Mithridates VI Eupator's death and the later interpretations of those events. The article represents information upon narrative ancient sources, the treatise of St. Augustine "De Civitate Dei" and a miniature from XV century. The evidences from the narrative sources are compared with a miniature of the later translating St. Augustine's treatise. Particular attention is paid to the contradictory interpretations and images the death of Mithridates VI in the ancient and following times. The methodological base includes approaches of comparison, analysis, synthesis and principles of historicism, sequence, complexity.

Key words: Mithridates VI Eupator, Pontic kingdom, "De Civitate Dei", St. Augustine, miniature.

Сорока А. О. Обстоятельства и трактовка смерти Митридата VI Эвпатора: от источников эпохи античности до "De Civitate Dei" Августина Блаженного

Статья посвящена анализу обстоятельств смерти понтийского царя Митридата VI Эвпатора и последующим интерпретациям этих событий. В статье представлены сведения с античных источников и трактата "De Civitate Dei" Августина Блаженного. Данные из нарративных источников сопоставляются с миниатюрой к позднему переводу трактата Августина Блаженного. Особое внимание уделено противоречивым интерпретациям и изображениям смерти Митридата VI в античные и последующие времена. Методологическую основу составляют методы сравнения, анализа, синтеза и принципы историзма, последовательности, комплексности.

Ключевые слова: Митридат VI Эвпатор, Понтийское царство, "О граде Божьем", Августин Блаженный, миниатюра.